

Ryhmäterapiaa sosialistisessa kirjapainossa

T u o m a s L a i n e - F r i g r e n

Stalinistinen politiikka ei sietänyt tiedettä, jonka asiantuntijatieto perustui osin yhteiskunnallisesta determinatiosta irrallisia, biologis-psykologisia parametrejä korostavaan ihmiskuvaan. Väittäessään ihmisen olevan suhteellisen autonominen olio psykologia näyttäytyi nopeaan muutokseen perustuvassa ideologiassa kehityksen taantumuksellisenä esteenä (Pléh 2010, 542–543).¹ Kuuliaisen subjektin rakentaminen ei suosinut yksilopsykologiaa, vaan pikemminkin työnsankaruutta, joka esimerkiksi Unkarin 1950-luvun alun työtä koskevassa julkisessa kielenkäytössä näkyi Márton Szabón mukaan jopa ihmisten arjen valinnoissa ruumiillistuvina persoonallisuuspiirteinä, eräänlaisena ”feodaalisen ritarimoraalin” ilmenemismuotona sosialismissa (Szabó 1998, 44–45). Unkarin tieteen ja korkeakoulutuksen sovjetisaation myötä akateeminen psykologia ajettiin alas ja muun muassa kansainvälisesti merkittävä psykoanalyysin ”Budapestin koulukunta” tukahdutettiin.

Asiantuntijatiedon rooli unkarilaisessa yhteiskuntasuunnittelussa kasvoi Stalinin kuoleman (1953) jälkeen, kun yhteiskunta- ja ihmistieteitä ryhdyttiin rehabilitoimaan osana pääministeriksi nousseen Imre Nagyn reformipolitiikkaa. Erityisesti Nagylle läheinen

kansantaloustiede hyötyi suuresti uudesta nosteesta (Bockman 2011; Péteri 1998), mutta myös psykologiaa ryhdyttiin aktiivisesti nostamaan osaksi keskusjohtoista tiedepolitiikkaa (Jelentés Az MTA Társadalomtudományi intézeteinek...). Ideologisesti ongelmallisen sosiaalipsykologian kohdalla tämä kuitenkin tapahtui usean vuoden viiveellä, vasta 1960-luvulla. Tällöin käynnistyi alan jälkistalinistinen uudelleenarviointi, jota siivittivät Neuvostoliitossa 1963 käynnistetyt ja myöhemmin Puolassa, Itä-Saksassa ja myös Unkarissa käydyt ideologiset keskustelut (Pataki 1977, 8).² Nuoren Marxin löytäneiden sosiologien ja filosofien tapaan unkarilaiset sosiaalipsykologit kritisoivat dogmaattisesti käsitettyä ideologiaa, joka oli unohtanut ”elävän ihmisen”. Toisaalta sosiaalipsykologian sisäänajo Unkarissa oli myös tiedepoliittista toimintaa, joka mahdollistui 1956 jälkeen muotoutuneen tiede- ja kulttuuripolitiikan avaamalla pelikentillä, joiden koordinaatteja puolueen osalta määritteli kulttuuriministeri György Aczélin nimeen liitetty ”kolmen T:n periaate”³ (Péteri 2006, 186–210; Csizmadia 1995, 17–37; Révész 1997).

Unkarin kansantaloustieteen historiaa tutkineen György Péterin mukaan anti-stalinistinen prosessi (1953–1956) merkitsi Unkarissa paluuta ”normaaleihin” akateemisiin käytäntöihin, empirian korostumista luokkarelativismin kustannuksella ja asiantuntijaidentiteettien ”uudelleen syntymistä”, mikä nuorten kommunisti-intellektuellien tapauksessa oli jopa tietoinen strategia irtautua puolueen sotilaan identiteetistä (Péteri 1998, 3–4). Toisaalta yksipuoluejärjestelmän poliittinen kontrolli säilyi. Vuosina 1957–1958 muotoutunut kulttuuri- ja tiedepolitiikan kontrol-

li näkyi eräänlaisina neuvotteluun ja vastavuoroisuuteen perustuvina *patronus-klientti* -suhteina, joilla oli monen tieteenalan, mukaan lukien psykologian, synnyn ja jatkuvuuden kannalta tärkeä merkitys (Révész 1997, 82–86; Péteri 2006, 186–210; Jelentés Az MTA Társadalomtudományi intézeteinek...). Kuten Péteri toteaa, ”pehmeän diktatuurin” tiedepoliittinen kulttuuri synnytti myös vaikeasti hahmotettavia asiantuntijarooleja, joissa kriitikon ja teknokraatti-asiantuntijan roolit sekoittuivat.

Artikkelini käsittelee sosiaalipsykologian rakentumista osaksi 1960–1970-luvun unkarilaisen sosialismin reformistisia visioita. Tarkastelen erityisesti sitä, miten sosiaalipsykologinen tutkimus osallistui sosialistisen työyhteisön reformointiin. Esimerkkinä ovat 1970-luvun alussa Budapestin Zrinyi-kirjapainon työntekijöiden keskuudessa järjestetyt demokraattisen ja rationaalisen johtamisen ryhmäterapiaistunnot, joiden toimintaa kuvattiin Unkarin Tiedeakatemian (MTA) Psykologian instituutin vuonna 1976 julkaisemassa ja alan tutkimuksen tilaa luotaavassa antologiassa (Hunyady, Pataki & Váriné Szilágyi 1976). Käsittelem näitä ryhmäpsykologisia käytäntöjä laajemmissa historiallisissa yhteyksissään ja pyrin osoittamaan, miten ne liittyivät ajan unkarilaisen *ryhmä- ja yhteisöpsykologian* erityispiirteisiin ja pyrkivät vastaamaan sosialistisen yhteiskunnan modernisaation haasteisiin. Ryhmädynaamisen tutkimuksen merkittävänä vaikuttajana nostan esille psykologi Ferenc Mérein (1909–1986) aatehistoriallisestikin merkittävän työn, joka vaikutti myös Zrinyi-kirjapainossa järjestettyihin terapiapajoihin.

Aloitan nostamalla esiin joitain aikaisemman tutkimuksen piirteitä, jonka jälkeen luon silmäyksen sosiaalipsykologi Ferenc Mérein elämänvaiheisiin. Jatkan sitten varsinaiseen tapaustutkimukseen, 1970-luvun alussa työyhteisön johtamisen rationalisoinnin nimissä järjestettyihin ryhmäterapiakäytäntöihin. Tämän jälkeen pyrin liittämään ne yhtäältä unkarilaisen ryhmä- ja yhteisöpsykologian erityispiirteisiin ja toisaalta laajempaan itäeurooppalaiseen työn ja johtamisen rationalisoinnista koskevaan aika-

laiskeskusteluun.

Psykologia ja reformisocialismi

Unkarin psykologian historiantutkimus on pitkälti akateemisten psykologien itse tekemää ja usein keskittynyt maan tieteenhistorian näkökulmasta merkittäviksi katsottujen teemojen aate- ja tieteenhistorialliseen tarkasteluun. Laadukkaita tutkimus on pyrkinyt analysoimaan myös tieteen sosiaalista ja poliittista kontekstia (Pléh 2010 ja 2008; Erős 2012 ja 2006). Unkarin akateeminen historiantutkimus ei ole pyrkinyt erityisesti psykologian ja valtiosocialismin suhteiden hollistiseen analyysiin, joskin yksittäisiä, sinänsä arvokkaita tutkimuksia kriittisen älymystön ja sortokoneiston suhteesta on tehty myös psykologeja koskien (esim. Gál 2009).

Psykologien piirissä kiinnostusta valtiosocialismin lähihistoriaan on ohjannut oman alan sisäistä kehitystä määrittelevien tekijöiden analyysi ja tarve tehdä tiliä menneisyyden kanssa. Socialismin aikana uransa aloittaneiden ja kommunistiseen tiedejärjestelmään sosiaalistuneiden psykologien muistelukerronnassa vallan ja ideologian asettamat rajoitukset ovat usein keskeisiä. Vuonna 1998 julkaistussa psykologien omaelämäkertoja (33 kpl) sisältävässä antologiassa usein toistuva traaginen motiivi kuvaakin ”historian voimien” vaikutusta psykologien kohtaloihin (Bodor, Pléh & Lányi 1998).

Kansainvälisissä psykologian historian yleisteoksissa Itä-Euroopan psykologia, Neuvostoliittoa lukuun ottamatta, jää yleensä miltei alaviitteen asemaan. Psykologiatieteiden ja diktatuurien suhdetta on usein lähestytty joko korostaen psykologisten metodien käyttöä sortovallan välineenä (vrt. neuvostopsykiatria) tai tieteenalan ”edistyksen” kapeasta perspektiivistä. Tällöin huomion keskiöön ovat nousseet diktatuurin tieteentekijöille asettamat ahtaat rajat ja toisaalta tutkijoiden ”legendaarinen” kyky selvitä vaikeissa oloissa. (Eghigian 2006, 183–184; Smith 1997, 797–798.)

Unkarilaisen intelligentsijan toimintatilan laajenemista 1960-luvun alusta lähtien on usein

analysoitu osana laajempaa, puoluejohtoista yhteiskunnan pasifikaatiota, vallan ja älymystön välisenä, poliittisen kontrollin näkökulmasta käsitteellistettynä neuvotteluna, kompromissina (Csizmadia 1995, 17–37; Révész 1997, 99–101). Näin psykologian, sosiologian ja kybernetiikan kaltaisten tieteenalojen nousua sallittujen ja tuettujen tieteenalojen joukkoon on kuvattu osana laajempaa liberalisoitumista, ideologisen otteen ”hölytymisenä”. Tällainen kysymyksenasettelu ei kuitenkaan ota huomioon yhteiskuntatieteisiin ladattuja reformi-sosialistisia ja yhteiskunnalliseen hallintaan liittyviä odotuksia.

Psykologiatieteitä Itä-Saksassa käsitellyt kansainvälinen tutkimus on osoittanut, että alan ammattilaiset omaksuivat rooleja muun muassa yksipuoluejärjestelmien sosiaalipoliittisten pyrkimysten tukijoina ja ”poikkeavuuden” hallintaan liittyvien ongelmien ratkaisijoina (Eghigian 2008 & 2006; Leuenberger 2001). Itä-Saksan ”Uuden talousjärjestelmän” (1963–1969) aikana muurin kohoamisen jälkeisessä uudessa toimintaympäristössä uusi sukupolvi asinatuntijoita rekrytoitui edistämään sosialismin toteuttamisen avaintekijöiksi käsitetyn tieteellisyyden, teknologisen innovaation ja asiantuntijatiedon päämääriä (Eghigian 2006, 188; Eghigian 2008, 43). Tässä kontekstissa sosiaalista käyttäytymistä koskevat psykologiset ja psykopatologiset selitykset saivat mahdollisuuden lisääntyä ja samanaikaisesti kommunistien lähtökohtaisesti kielteinen suhtautuminen psykologiatieteisiin alkoi hälvetä (Busse 1993, 55–57).

Unkarin ja Suomen psykologien välisiä suhteita esimerkiksi liikenneonnettomuuksia, kasvatus ja yhteiskunnallista ”poikkeavuutta” koskevilla kysymyksissä edistivät jaetut käsitykset modernisaation ja urbanisaation synnyttämistä yhteiskunnallisista uhkista (Halmesvirta 2005; Halmesvirta 2006, 261–298). Halmesvirran mukaan osa unkarilaisista psykologeista jakoi kriittisen näkemyksen, jonka mukaan sosialismissa teknologinen edistys oli koettu arvokkaampana kuin yksittäisen ihmisen elämänlaatu (Halmesvirta 2005, 106). Moni psykologi kannatti pikemminkin yleistä toiminnan inhimillistämistä

kuin lakiin ja asetuksiin turvautuvaa kurinpidon kulttuuria.

Asiantuntijatiedon profiilin nousua yksinomaan ideologiaa tukevan dogmaattisen tieteen kustannuksella on mahdollista lähestyä myös poliittisen hallinnan tarpeiden näkökulmasta. Kuten sosialismin aikaisia kansalaisvalituksia ja -anomuksia tutkinut Martin K. Dimitrov toteaa, autoritaariset hallitukset tarvitsevat tietoa taloudellisesta ja sosiaalisesta kehityksestä ja johtamisen laadusta voidakseen välttää huonoja päätöksiä ja estääkseen kansalaisten tyytymättömyyden kasvamisen hallitsemattomaksi (Dimitrov 2013, 2). Tällaiset järjestelmän itsensä tuottamat tiedonintressit antoivat mahdollisuuksia esimerkiksi empiiriselle sosiologialle, mediatutkimukselle ja sosiaalipsykologialle.

Moni unkarilainen psykologi kokee nykyään valtiojohtoisen tiedepoliitiikan tukeman alan eläneen sosialismin viimeisinä vuosikymmeninä eräänlaista ”kultakautta” (Zsuzsanna Vajdan haastattelu, 2013; Annabella Horányin haastattelu, 2013). Osaksi unkarilaisen psykologian merkittävien traditioiden ansiosta maan sosiaalipsykologinen tutkimus virisi poliittisesti motivoitun tukahduttamisen jälkeen suhteellisen nopeasti verrattuna muihin Itä-Euroopan maihin. Myös eurooppalaista sosiaalipsykologista kenttää kylmän sodan rajojen yli organisoineet länsieurooppalaiset kollegat tiedostivat tämän.⁴ (Moscovici & Markova 2006, 167; HU OSA 300-8-3-3652, RFE Background Report.)

Tämä artikkeli pyrkii omalta osaltaan paikamaan aikaisemman tutkimuksen aukkoja käyttämällä lähteinä julkaistua aikalaiskirjallisuutta, haastatteluja ja arkistolähteitä. Tulkitsemme lähteitä reformisocialistiseksi kutsumani diskurssin näkökulmasta ja pyrim siten kiinnittämään aikalaishorisonttiin. Suhtaudun kriittisesti post-sosialistisessa historiakulttuurissa yhä esiintyvään mustavalkoisia historiallisia identiteettejä tuottavaan tendenssiin (ks. Nisonen-Trnka 2012, 26). Esitän, että ajan sosiaalipsykologia kehittyi sekä teknokraattis-reformistisessa että kriittisessä suhteessa Kádárin ajan Unkarin käytäntöön.

Ferenc Mérei politiikan vuoristoradoilla

Psykologi Ferenc Mérein (1909–1986) roolia tieteen ja politiikan kentillä ovat Unkarissa tutkineet erityisesti sosiaalipsykologian ja psykoanalyysin historiasta kirjoittanut Ferenc Erős ja historiantutkija Zsolt K. Horváth (Erős 2006 & 1993; K. Horváth 2011 & 2006). Pariisissa Henri Wallonin johdolla 1930-luvulla opiskelleen ja jo tuolloin Ranskassa vaikuttavien unkarilaisten kommunistien piireissä aktiivisen Férenc Mérein tieteellis-poliittinen profiili on kiehtovan ristiriitainen. Unkarissa miltei kultin mittoihin nostettu Mérei ei ollut maan ensimmäinen yhteiskunnallisesti orientoitunut sosiaalipsykologi, mutta hän loi ensimmäisten joukossa empiiristä ja teoreettista perustaa itsenäiselle, oman ilmiökenttensä hahmottamaan pyrkivälle systemaattiselle sosiaalipsykologialle aikaisemman spekulatiivisen, ”ryhmäsielun” tai ”kollektiivisen sielun” käsittein operoivan kollektiivipsykologian sijaan. (Erős 2006, 133.)

Mérei oli keskeinen vaikuttaja toisen maailmansodan jälkeisen Unkarin demokraattisen koulutus- ja kasvatustieteiden suunnittelijana. Hän oli myös lyhyen aikaa toisen maailmansodan jälkeen vaikuttaneen NÉKOSZ -kansanopistoliikkeen⁵ yksi tärkeimmistä teoreetikoista. Tuolta ajalta ovat peräisin hänen kuuluisimmat lapsi- ja sosiaalipsykologiset julkaisunsa, joista erityisesti vuonna 1949 *Human Relations* -lehdessä artikkelina ilmestynyt johtajuutta päiväkotilasten ryhmädynamiikan näyttökulmasta tarkastellut *Együttes Élmény* (Mérei 1949) on saanut kansainvälisesti tunnustetun klassikon aseman (Erős 2006, 146).

Toisen maailmansodan kokemus antoi merkittävän nosteen psykologialle erityisesti angloamerikkalaisessa maailmassa (Richards 2010, 368–370; Dowbiggin 2011, 133–134). Myös sodan häviäjien joukkoon kuuluvassa Unkarissa psykologit osallistuivat aluksi aktiivisesti useilla politiikan sektoreilla maan tulevaisuudesta käytyyn keskusteluun (Harmat 1986, 246–259). Titon ja Stalinin konfliktin jälkeisessä

kylmän sodan kiristyvässä ilmapiirissä Unkarin kommunistit pyrkivät aktiivisesti seuraamaan Neuvostoliiton mallia myös ideologian ja kulttuurin taistelukentillä, jolloin myös psykologia sai porvarillisen ”pseudotieteen” leiman (David-Fox & Péteri 2000, 203–208).⁶

Tässä toimintaympäristössä myös Mérein edustama ”trotskilainen” asiantuntijavallan korostus törmäsi yhteen välitöntä puolueohjausta korostavan kommunistijohdon kanssa. Vielä 1940-luvun lopulla Mérei omaksui eräänlaisen psykologian ja kasvatustieteen kentän ideologisen ”komissaarin” roolin ja kehotti muun muassa Budapestin psykoanalyttisen koulukunnan johtohahmoa Imre Hermannia julkiseen itsekritiikkiin. Käännös tapahtui vuonna 1950, kun Mérei itse tuomittiin näytösoikeudenkäynnissä ”ideologisesta poikkeavuudesta” kasvatuksen ja psykologian alalla. Yhtäältä psykologisen lapsitutkimuksen ja toisaalta psykologisten testien käytön kieltävä ”Pedologia-oikeudenkäyntinä” tunnettu prosessi järjestettiin Neuvostoliiton 1930-luvun vastaavaa oikeudenkäyntiä jäljitellen (Knausz 2006, 161–180; Huszár 1995, 94–101; pedologiasta ks. Joravsky 1989, 345–353).

1950-luvulla Mérei oli poliittisesti marginaalissa ja elätti perheensä käänöksillä. Kansannousun vuonna 1956 hänet reabilitoitiin, mutta loka-marraskuun tapahtumissa omaksumansa poliittisen roolin vuoksi hänet tuomittiin 1958 elinkautiseen ”revisionismista”. Vapauduttuaan vuonna 1963 Mérei toimi tieteen marginaalissa ja informaaleissa verkostoissa keräten suuren joukon oppilaita niin klinisen psykologian, lapsipsykologian, ryhmäterapian kuin sosiaalipsykologian alalla. 1960–1970-luvulla Budapestin Lipotmezőn psykiatrisessa sairaalassa psykologista laboratoriota johtaneen Mérein työ tarjosi merkittävän potentiaalain, jota hyödynnettiin psykologian kentän eri tahoilla, niin myös seuraavaksi kuvaamassani ryhmäterapiakäytännössä.

Itsetuntemus ja demokraattinen johtaminen

Unkarin tiedeakatemian Psykologian instituutin sosiaalipsykologian osasto julkaisi vuonna 1976 antologian, jossa luotiin yleiskatsaus alan saavutuksiin 1960-luvulta alkaen. Antologia sisälsi 1972 kokoontuneen valtakunnallisen sosiaalipsykologian konferenssin esitelmät (Hunyady, Pataki, Váriné Szilágyi 1976). Aiheiden ja sovellusalojen kirjo oli laaja. Työelämän sosiaalipsykologian lisäksi edustettuina olivat kommunikaatio, yleisen mielipiteen tutkimus, sosiaaliset asenteet, pienryhmätutkimus, kliininen sosiaalipsykologia ja sosialisointitutkimus. Johtamisen kysymyksiä käsiteltiin kolmessa artikkelissa, joista kaikki keskittyivät työyhteisöön. Itse konferenssin erityislaatuisuutta lisäsi sosiaalipsykologi Méreinin läsnäolo, esiintyihän hän nyt vankilasta vapautumisensa (1963) jälkeen ensimmäistä kertaa julkisesti (Ferenc Patakin haastattelu, 2013).

Antologiassa esitellyn johtamistutkimuksen käytännöllisiä päämääriä kuvasi hyvin sosiaalipsykologi Sándor Erdősin esittelemä tutkimusmetodi, jonka avulla erityisesti keskiportaan johtajien johtamisideologiaa ja sen sosiaalipsykologisia edellytyksiä (johtamisympäristöä) olisi mahdollista rationalisoida (Erdős 1976, 147–156). ”Erästä maaseudun suurta tehdasta” koskenut tutkimus kiinnitti huomiota erityisesti siihen, miten tehtaan muodollinen organisaatio ja käskyvaltasuhteet eivät olleet harmoniassa informaaleissa pienryhmissä tapahtuneen sosiaalisen dynamiikan kanssa.

Erytyisesti työyhteisöjen johtamisen *demokratisoimiseen* kiinnitti artikkelissaan huomion kliininen psykologi István Fehér, joka kollegansa Sándor Szepessyn kanssa kuvasi 1970–1972 toteutettuja itsetuntemusta (*önismeret*) lisääviä ryhmäterapiapajoja. Metodi perustui ajan psykologian kansainvälisiin virtauksiin ja unkarilaiseen ryhmäpsykologiaan, erityisesti Méreihin, joka yhdessä Lipotmezőn mielisairaalan sosiaalipsykiatrisesti orientoituneen johtavan lääkärin Miklós Kúnin kanssa oli esitellyt työpa-

joissa käytettyä ”ei-ohjaavaa” psykotekniikkaa Semmelweis-yliopiston klinikalla, erityisesti niin sanotun ”maraton-session” kulkua.

Méreini oli kertonut oppilailleen ei-ohjaavasta terapeuttiroolista. Harkitun spontaanilla toiminnallaan ryhmäterapeutti – samalla toimien *hyvän johtajan* mallina – ilmaisi luottamustaan ryhmän kykyyn johtaa itse itseään. Ei-ohjaavuus, toimijuuden jakaminen, ei johtaisi ”*laissez-faire*-anarkiaan”. Psykologin tuli synnyttää sosiaalisia tilanteita, joissa ryhmän jäsen joutui vastatusten oman käytöksensä kanssa peilaten muiden terapiaan osallistuneiden reaktioita. Viime kädessä kyse oli oppimisprosessista ja ”kasvatuksellisesta ojennuksesta”, jossa ryhmän jäsenet osallistuivat aktiivisesti omaan oppimiseensa. (Fehér 1976, 218.)

Ensimmäinen *Training* toteutettiin Zrinyi-kirjapainon puolueosaston 20–28-vuotiaiden ammattityöläisten kanssa. Psykologin vetämään ryhmään kuului kaksitoista henkilöä. He olivat kirjapainon kommunistisen nuorisojärjestön (KISZ) johtajia ja alempia toimihenkilöitä, 20–28-vuotiaita ammattityöläisiä, koulutukseltaan insinöörejä ja tekniikkoja – mukana oli myös yksi Budapestin yliopiston luonnontieteellisestä tiedekunnasta valmistunut kemisti. He olivat ilmoittautuneet vapaaehtoisiksi psykologiseen johtajakoulutukseen nuorisojärjestötehtävissä vastaan tulleiden haasteiden kannustamina. Tätä taustaa vasten sosiaalipsykologit ryhtyivät ei-ohjaavan (*non-directive*) ryhmäterapian keinoin osoittamaan tekniikoita, joilla voi tunnistaa omaa ryhmäkäyttäytymistä ja toimintaa motivoivia tiedostamattomia tekijöitä. Opetuksen julkilausuttuna päämääränä oli auttaa osallistujia omaksumaan ”demokraattisen johtamistyylin” psykologisia seikkoja.

Ryhmä tapasi joka toinen viikko kahden ja puolen vuoden ajan. Kokoukset olivat kestoltaan erilaisia; maraton-sessiot saattoivat jatkua yli kymmenen tuntia. Ensimmäisten kokousten aikana psykologeille kävi selväksi, että osallistujien tausta vaikeutti ei-ohjaavan johtamistyylin omaksumista. Nuorisojärjestöhierarkiaan tottuneina he halusivat aina kuulla ylempiensä

mielipiteen – tai ”hiljaisia toimintaohjeita”, kuten psykologi Fehér asian ilmaisi.

Fehérin noudattama ei-ohjaava metodi ja ryhmäistuntojen ”demokraattinen luonne” aiheuttivat osallistujissa ennenkuulumatonta avoimuutta. Näin tapahtui erityisesti kolmesti järjestetyn maraton-session aikana. Osallistajat uskalsivat kertoa muille ”seksuaalisista tunteistaan toisiaan kohtaan ja oppivat tunnistamaan ne tilanteet, jotka aiheuttivat emotionaalisen reaktion”. He kykenivät myös selvittämään itselleen poliittisia ja uskonnollisia käsityksiään ja ”tunnustamaan kantansa ideologisissa kysymyksissä”. (Fehér 1976, 221.)

Jopa ”antisemitistisiä ja nationalistisia” mielipiteitä kuultiin, mutta demokraattisen ilmapiirin vallitessa ryhmä ”osoitti pystyvänsä suvaitsevasti kuuntelemaan tarkasti muiden mielipiteitä ja myös kertomaan omansa”. Vilpittömät ja avoimet henkilöt saivat ryhmän johtajan mukaan kunnioitusta osakseen kyetessään avoimesti puhumaan tunne-elämän (*ösztonélet*) ongelmistaan; he olivat ryhmän todellisia ”tähtiä”. Tästä todistivat myös jälkikäteen tehdyt sosiometriset mittaukset, joilla selvitettiin ryhmän sisäiset sympatia- ja antipatiasuhteet. (Fehér 1976, 221.)

Pitkän keston seurausta oli, että ryhmä hirtautui yhteen. Sosiaalipsykologien johtopäätös oli, että ryhmänjäsenet saivat kokea ”kollektiivin tarjoaman turvallisuudentunteen”. Yhteisö muuttui osallistujille aidoksi viiteryhmäksi, josta kertoi myös se, että jopa ne jäsenet, jotka vuosien aikana olivat vaihtaneet työpaikkaa (tai jopa muuttaneet toiseen kaupunkiin), kävivät yhä kokouksissa. Metodiaan markkinoivien sosiaalipsykologien mielestä olikin selvää, että nämä tehtaan nuorisojärjestön jäsenet olivat todella sisäistäneet ei-ohjaavan, psykologisesti sensitiivisen demokraattisen johtamistavan merkityksen.

Toinen Fehérin kuvaama kokeilu epäonnistui aluksi. Kyseessä oli jatkokoulutuskurssi kirjapainoalan talousjohtajille, tehdaspäälliköille, keskiportaalan työnjohtajille ja puolueen paikallisosaston johdolle. Kävi pian ilmi, että nämä 30–55-vuotiaat urallaan jo pitkälle edenneet

ihmiset tarvitsivat erityisesti psykologista tietoa johtamisen käytännön tehtäviä varten, johtamisen tehostamiseksi. Ensin psykologit ryhtyivät opettamaan osallistujille spontaanisuuden aakkosia. He kutsuivat paikalle psykologi-kollegan, joka kertoi elämäntarinansa jakaen avoimesti kokemuksiaan elämän intiimeimmistä asioista, avioelämän konflikteista, työelämästä ja suhteesta esimieheensä.

Ryhmäterapian ohjaamiskokemuksiaan jakanut Fehér tunnisti tämän jälkikäteen virheeksi. Koska kollega ei osallistunut seuraaviin istuntoihin, osallistajat tulivat epäluuloisiksi – tämä ryhmäpsykologinen lukko jatkui kuukausien ajan. Psykologin itsetutkiskeluun perustuva johtopäätös oli, että tämä metodi vaikutti liikaa ”manipulaatiolta”. Kaikeksi onneksi sosiaalipsykologit onnistuivat lopulta synnyttämään demokraattisen ryhmäkokemuksen. He onnistuivat voittamaan läsnäolijoiden luottamuksen aluksi luennoinnalla asianmukaisella tavalla ryhmien johtamiseen liittyvistä sosiaalipsykologisista seikoista. Jo muutaman luennon jälkeen muutos oli selvä: ”(...) heistä tuli avuliaita ja ystävällisiä toisiaan kohtaan ja he lähentyivät toisiaan. (...) etäiset ja ankarat talousjohtajat unohtivat pian tittelit ja puhuttelivat toisiaan etunimillä.” (Fehér 1976, 225).

Sosiaalipsykologien mielestä molemmista ryhmistä oli kehittynyt sosiaalipsykologisten itsetuntemustekniikoiden omaksumisen seurauksena rationaalisempia ja tietoisempia. Toisin sanoen individualistisista yksilöistä koostuvat *ryhmät* muuttuivat aidoiksi *yhteisöiksi*, jotka tunteita ja tuntemuksiaan halliten toimitivat tehokkaammin yhteisen päämäärän eteen. Ryhmän jäsenistä tuli aloitekykyisempiä ja tehokkaampia johtajia, ja mikä tärkeintä, toiminnan myötä oli käynyt selväksi, miten sosiaalipsykologinen ryhmäterapia oli toiminut ”demokraattisen ja yhteiskunnallisen johtamisen esikouluna” (Fehér 1976, 227).

Kätkeytyneiden yhteisöjen verkostoissa

Susanne Cohen on väitöskirjassaan tutkinut

1980-luvun Neuvostoliiton työpaikoilla toteutettuja sosiaalipsykologisia itsekasvatus- ja Training-terapioiden tarkoituksena oli työyhteisön sisäisen sosiaalisen kanssakäymisen rationalisoimisen ohella opettaa osallistujille sosialistisia kansalaistaitoja, joita voisi hyödyntää myös työpaikan ulkopuolella (Cohen 2010, 178–182). Valtiososialismin ajan työn diskurssiin sisältyikin ajatus työpaikasta toisena kotina, jossa konkreettisen työnteon ohella kasvoi elämäntavaltaan ja käyttäytymiskoodistoltaan sosialistisia persoonallisuuksia (Tóth 2007, 59).

Cohenin tutkimissa tapauksissa näitä taitoja, epäitsekästä ja toiset huomioon ottavaa kommunikaatiota harjoiteltaessa, työstettiin ja tuotettiin sosialistisen normiston mukaista subjektiviteettia sosiaalipsykologisen tiedon avulla. Neuvostoliiton terapiat olivat osin adaptaatioita yhdysvaltalaisen humanistisen psykologian kärkinimen Carl Rogersin opeista, mutta niihin vaikutti myös Neuvostoliiton yhteisöpsykologian perinne ja kapitalistisen lännen ”ryhmän” käsitettä vasten tieteellisesti artikuloitu *kollektiv* – ideologis-utopistinen ajatus ”yhteisöstä” elävänä todellisuutena, jossa yksilö orientoituu vapaaehtoisesti ilman ulkoista pakkoa tai palkintoa, ryhmän päämäärät sisäistäen. (Kharkhordin 1999, 98–99.) Unkarin itsekasvatusterapiat ovatkin verrattavissa Neuvostoliiton vastaaviin, ajallisesti myöhäisempiin käytäntöihin.

Tieteen sosiaalishistorian Edinburghin koulukunnan⁷ teorioista ammentaneen Csaba Pléhin mukaan Unkarin 1960-luvun ryhmäpsykologiassa vaikutti osin Itäisen Keski-Euroopan perinteisistä yhteisöideealeista nouseva trendi, joka korosti spontaania, tunteisiin perustuvaa ryhmänmuodostusta vastapainona byrokraattiselle ryhmänmuodostukselle, joka oli myös valtiososialismille luonteenaista. Suuntaus liittyi myös psykologian kentän sisäiseen dynamiikkaan: nuoren polven akateemiset psykologit reagoivat 1950-luvun tapahtuneeseen drastiseen pavlovisaatioon etsimällä tutkimuskohteestaan aktiivisen toimijuuden piirteitä. (Pléh 1998b, Csaba Pléhin haastattelu, 2013.)

Eriolaisten yhteisöjen dynamiikan ja ilmapiirin selvittämiseksi järjestetyt sosiometriset mittaukset, joita myös kirjapainon johtajakoulutuksessa hyödynnettiin, olivat 1960–1970-luvun Unkarissa suosittuja.⁸ Sosiaalipsykologi György Csepelin mukaan sosiometria oli vaikutusvaltainen paradigma, joka edusti lupausta teorian ja empirian ”jatkuvasti uusiutuneen vastakkainasettelun” ylittämistä, vaikka lännessä sen suosio 1950-luvun kultakauden jälkeen oli jo laskussa (Csepeli 1999, 68–70). Unkarissa sosiometrialle oli yhteiskunnallista tilausta suhteellisen helposti toteutettavana sosioteknikkana, jonka avulla esimerkiksi koulu- ja tehdasyhteisöjen toimintaa pyrittiin rationalisoimaan (Erős 2006, 149).

Sosiometrisiin mittauksiin on myös liitetty piiloista poliittista ja yhteiskunnallista symboliikkaa (Csepeli 1999, 68–70). Muun muassa Pléh on argumentoinut, että sosiometria koettiin 1960–1970-luvun Unkarissa eräänlaisena puuttuvan politiikan korvikkeena – perustuihan ryhmän jäsenten toisiaan koskeva arviointi ”äänestämiseen” ja ”vaaleihin”, joiden seurauksena yhteisön sisäisiä suhteita selvittäessä päädyttiin usein tilanteeseen, jossa byrokraattisen johtajan valta ei ollut legitimi todellisen mielipidejohtajan toimiessa taustalla (Pléh 1998a, 91–108). Sosiometrisissa mittauksissa selvisi usein, että yhteisöissä oli epävirallisia spontaanin yhteisöllisyyden rakenteita (ks. esim. Kantas & Kantas 1965).⁹ Kirjapainon ryhmäterapiaistunnot liittyvätkin selkeästi tähän formaalin ja informaalin yhteisörakenteen ja johtajuuden suhteita tutkivaan tendenssiin, joka oli Unkarissa alkanut jo 1960-luvulla, ja joka sai suuresti vaikutteita Méreinin tuotannosta.

Méreinin sosiaalipsykologinen pääteos – jo 1940-luvulla alkaneen työn synteesi – *Közöségnek rejtett hálózata* (Kätkeytyjen yhteisöjen verkosto, 1971) kehittäi ja ajanmukaisti morenolaista sosiometristä analyysia. Se antoi teoreettista kosketuspintaa ajatukselle, jonka mukaan virallisen tuotanto-organisaation sisällä toimi esibyrokraattisia verkostoitumisen muotoja ja sosiaalisia rooleja. Tässä se toimi paradigmana lukuisille ajan tutkimuksille, jotka kohdistuivat

yhteisön sisäiseen dynamiikkaan.

Teoksessa esitelty monimuuttujainen sosiogrammi perustui sympatia- ja antipatiasuhteiden selvittämisen ohella kysymyksiin, jotka kohdistuivat yhteisön jäsenten toinen toistaan koskeviin arviointeihin yhteisön *päämäärien* kannalta hyödyllisistä ja tehokkaista työtovereista. Metodi pyrki kartoittamaan sosiaalisen kentän ja sen hierarkioiden muotoutumista monivivahteisesti, jolloin vahvojen yksilöiden, ryhmän ”tähtien” lisäksi esille nousivat myös yksinäiset, marginaalisessa asemassa, ”reunalla” olijat. (Mérei 1988/1971, 187–193.)

Kätkeytyjen yhteisöjen verkosto antoi mahdollisuuden monenlaisille tulkinnoille, mutta osana johtamisen diskurssia se esiintyi jo ensiriveillään eksplisiittisesti yhteisösuunnittelun rationalisointiin tarkoitettuna oppaana. Organisaation johtotehtävissä työskentelevät oppivat, miten sosiaalipsykologinen tieto voitiin yhdistää *suunnittelun* käsitteeseen. Se oli ”kaukokatseisuutta”, kykyä ennakoida yhteisön sisäistä dynamiikkaa sitä koskevan tiedon valossa, psykologisesti sensitiivisempää ja tietoisempaa johtamista (Mérei 1988/1971, 3). Hyvän johtajan tuli nähdä ihminen aktiivisena ”sosiaalisten muodostelmien” synnyttäjänä, ei vain passiivisena kokijana (Mérei 1988/1971, 5).

Päätöksenteon monopolisoiminen yksin käsiin oli Mérein mukaan yhteisön kannalta vaarallista. Jos yksilöllä oli vain päätösten toimeenpanijan rooli, hänen sosiaalisella kentällä piirtyvästä yksilöllisyydestään poistettiin jotain olennaista. Tässä konflikteja ruokkivassa ja yhteisön tehokkuutta rapauttavassa tilanteessa persoonallisuus laimentui ja muuttui epävarmaksi (Mérei 1988/1971, 204).

Aktiivista ihmiskuvaa hyödyntäen johtajan oli mahdollista kehittää kykyjään, erityisesti omaksumalla ja hallitsemalla ryhmän ”esi-institutionaalisen” tasolla kehittyneitä normeja, perinteitä ja arvoja. Työyhteisöön siirrettynä ajatus korosti molemminpuolista hyötyä. Keskiwertotyöläinen olisi tehokkaampi hyvin organisoidussa yhteisössä ja samalla yksilö voisi kasvattaa sosiaalista painoarvoaan ja muotoutua

aktiiviseksi osaksi yhteisöä (Mérei 1988/1971, 18). Kollektivismiin käsitevaruudesta kriittisesti ammentaan Mérei neuvoi, että ”hyvässä ryhmähengessä” oli kyse dynamisesta tasapainosta, jossa yhteisö tuotti yksilölleen turvallisuudentunnetta, mutta jossa ”yhteisöön sulautumisen tuottama ilo” ei ”amputoinut” yksilön persoonallista vapautta (Mérei 1988/1971, 207).

Mérein ryhmädynaamisessa ajattelussa marxilaiset artikulaatiot yhdistyivät Kurt Lewinin nimeen liitettävän ”euro-amerikkalaisen” tradition vakaumukseen ryhmästä elävänä realiteettina, ei vain yksilöistä koostuvana kokoumana (Erös 2006, 133–136; Pataki 1977, 14; Moscovici & Marková 2006, 45; Manicas 1987, 315–316). Kätkeytyjen yhteisöjen verkostossa Mérei esiteli myös ”geneettistä sosiaalipsykologiaansa”. Henri Wallonin ja Jean Piaget’n lapsen sosiaalisuutta koskevan kiistan kontekstissa Mérei argumentoi, että kehityksen alkupiste ei perustunut egosentrisyydelle: ihmisyyksilö ei syntynyt asteittain rakentuvana suhteiden järjestelmänä, jonka ”keskipisteessä hän itse on”, vaan pikemminkin *piirtyi esiin* minän ja toisen välisistä suhteiden ja suhteutumisten ”sumupilvestä”. (Mérei 1988/1971, 13.)

Modernisaation haasteet johtamisprosessissa

Työyhteisön rationalisoimista ja *humanisoimista* koskevaa sosiaalipsykologista diskurssia ruokki myös valtion tiedepolitiikan työelämän tutkimusta kannustava politiikka. Unkarin vuoden 1968 talousreformiin liittyvän taloudellisen päätöksenteon hajauttamisen hengessä myös johtamista ja päätöksentekoa koskevat prosessit joutuivat linssin alle, ja tämä näkyi myös yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen resursoinnissa.

Unkarilaiselle sosiaalipsykologialle annetuista yhteiskunnallisista tehtävistä saa alustavan käsityksen Unkarin Sosialistisen Työväenpuolueen (MSZMP) Agitaatio- ja Propaganda-komitealle alistetuista, psykologian koko tutkimusorganisaatiota koskevista pitkän tähtäimen toimintasuunnitelmista. Näissä psykologia

käsitteellistettiin osaksi yhteiskuntasuunnittelun tieteellistämisen visiota.

Vuoden 1970 suunnitelmassa työn ja johtamisen psykologia liitettiin eksplisiittisesti tarpeisiin, joita syntyi ”uuden talousmekanismin vakiinnuttamisen vaiheessa” (A pszichológiai kutatások koncepciója és tematikai terve 1970, 3). Työpsykologista tietoa tarvittiin erityisesti tehtaan keskiportaan hallinnon johtajantaitojen kehittämiseksi. Työelämän ”rationaalinen hallinta” vaati konsulttiapua sosiaalisia ilmiöitä tutkivalta sosiaalipsykologilta. Tämä tarkoitti erityisesti tuotantokollektiivien, työn ja tuottavuuden sosiaalipsykologisten funktioiden, johtamisen ja työpaikan suhteiden tutkimista. Työpaikan oli oltava työhön kannustava, harmoninen ja ilmapiiriltään hyvä yhteisö, jonka synnyttämistä palvelisi sosiaalipsykologinen interventio yhteisön [informaalien] traditioiden ja ilmapiirin selvittämiseksi. (A szociálpszichológia távlati tervéhez, 1–2.)

Sosiaalipsykologialle visioitiin myös ”sosialistista demokratiaa” tukevia tehtäviä. Yhtäältä puolue tarvitsi enemmän ja ”syvempää” tietämystä julkisesta mielipiteestä ja ihmisten asenteista¹⁰ ja toisaalta tukea ”uudentyyppisten sosialististen yhteisöjen” rakentamiseen. Yhteisödiskurssilla perusteltiin tarvetta tutkia ryhmän synnyn ja kehityksen dynamiikkaa, mutta myös sellaista analyysia, joka pyrki edesauttamaan yksilöiden (ristiriitaisten) intressien ja sosialistisen yhteistoiminnan yhteensovittamista. Toisin sanoen kyse oli siitä, miten yksilöiden suhteellisen autonomiseksi ymmärrettyihin valintoihin voisi vaikuttaa sosioteknisellä tiedolla (Mts.).

Nämä työpsykologian horisontit ovat myös nähtävissä sekä Neuvostoliiton neljännen valtakunnallisen psykologikongressin (Tbilisi 1971) sisällönkuvauksista että NKP:n 24:n puoluekongressin psykologiaa koskevista päätöslausunnoista. Niissä korostuivat ”tieteellis-teknologisen vallankumouksen” ajalle luonteenomaiset ongelmat, ”inhimillisen tekijän” rooli työn tuottavuuden lisäämisessä, ”ihmisoperaattorin” metafora ja psykologian antamat välineet tuotannon suunnittelun ja mallintamisen tukena

(Voproszi Pszihologii, engl. Soviet Psychology 1972, 324–327).

Neuvostopsykologian julkilausumissa esitettiin myös, että sosiaalipsykologisella tiedolla tulisi lisätä työn tuottavuutta, erityisesti luomalla ”toverilliset suhteet” tehdaskollektiivin jäsenten välille, osoittamalla tiimityön merkitys mutta samalla lisäämällä yksilön omaa työtään kohtaan tuntemaa ylpeyttä ja pyrkimystä ”ammattilliseen täydellistymiseen”. Psykologisesti tietoisien työnjohdon tuli edesauttaa tuottavuuden kannalta otollisen psykologisen ilmapiirin syntymistä, sillä ”työnjohtajan tärkein sosiaalipsykologinen funktio oli harmonian ylläpitäminen ihmisten välisissä suhteissa” (Soviet Psychology 1972, 324–327; 398–399).

Työyhteisöjen johtamiseen liittyvät tarpeet liittyivätkin laajempiin itäeurooppalaisiin sosialistisen modernisaation kehitysvisioihin. Kiinnostus johtajakoulutukseen (*management*) kasvoi yleisesti 1960-luvun Itä-Euroopassa. Muun muassa puolalaisia työnjohtajia ja talousjohtajia koulutettiin Kansainvälisen Työjärjestön (ILO) myötävaikutuksella rautaesiripun molemmin puolin ja ILO:n tukemia liikkeenjohdon kehitysprojekteja käynnistyi monissa sosialistimaissa (Riskä-Campbell 2011, 207–208; HU OSA 300-8-3-4574, RFE Background report).

Itäsaksalaisessa johtajakoulutusinstituutissa 1967 vierailleen unkarilaisen lähetystön raportin mukaan myös sosialismin mallimaassa johtamisen ajanmukaistamista kybernetiikan ja sosiologian tuella korostettiin kaikkialla. DDR:ssä johtavaan asemaan mielivien olikin osallistuttava pakollisille johtamiskursseille, sillä tieteellisteknologisen vallankumouksen aikana ihminen oli noussut tärkeimmäksi tuotannon tekijäksi. (Jelentés az NDK-ban járt pártmunkásküldöttség útjáról, 1-9.) Myös Puolassa johtajakoulutukseen oli puolueen 1964 päätöksen seurauksena osallistuttava. Kursseilla opiskeltiin muun muassa psykologiaa, sosiologiaa, henkilöstöpolitiikkaa, taloustiedettä ja tuotannon mallintamista (HU OSA 300-8-3-4574, RFE Background report).

Unkarin 1968 talousreformissa suunnittelun ja päätöksenteon desentralisointi vietiin varsin

pitkälle. Näin johtajakoulutus olikin – työvoiman liikkuvuuteen (*fluktuáció*) liittyvien ongelmien ohella¹¹ – toinen pääteema, jonka parissa sosiaalipsykologit ministeriöiden tutkimusryhmissä, tehtaiden psykologisissa laboratorioissa ja tiedekatemiassa työlistyivät 1960-luvun lopulta lähtien (Engländer 1976, 123–236). Myös unkarilaisten asinatuntijoiden aktiivisesti seuraamat työpsykologian kansainväliset virtaukset ja paradigmanmuutokset vaikuttivat sosiaalipsykologisesti orientoituneen työntutkimuksen painopisteisiin. Unkarin eturivin työpsykologit pyrkivät johtamisoppaissaan liittämään edistykseellisinä pidetyt läntiset johtamisopit sosialistiseen viitekehykseen korostaen työn inhimillistämistä.¹² Kun aikaisemmin tuotanto-organisaatioita koskevat näkökulmat lähtivät liikkeelle atomistisena hahmottuvan yksittäisen työntekijän ja työn suhteesta, nyt tuotanto-organisaatioita tarkasteltiin sosiaalisen integraation erityisenä muotona: yksilön työtoimintaa tarkasteltiin organisaation kokonaisuuden momenttina ja työ voitiin ”nuoren Marxin” hengessä käsittää itsensä toteuttamisen tapana. (Bálint & Murányi 1973, 7–16.)

Esimerkiksi amerikkalaisen liikkeenjohdon teoreetikon Douglas McGregorin ja tarvehierarkiateoriastaan tunnetun Abraham Maslowin ajattelussa nähtiin sellaista vallitsevat olot ylittävää humanismia, joka kyettiin luontevasti yhdistämään sosialismin horisonttiin, lupaukseen siitä, että tulevaisuudessa ”vieraantunut työ” loppuisi ja työ koettaisiin ennen kaikkea itsensä toteuttamisena (Bálint & Murányi 1973, 10–12). Työn humanisoinnin puolesta kirjoittavat psykologit tekivät intervention byrokraattisten hierarkioiden leimaamaan työelämän todellisuuteen siirtäen huomion yksilön työsuorituksesta ja sosialistisesta moraalista työympäristöön ja sen ongelmiin.

Sosiaalipsykologian roolit

Ferenc Mérein 1940-luvun puolivälin johtajuustutkimusten implisiittinen taustakysymys oli: *kuka johti ketä* Unkarissa 1938–1944. Lap-

siryhmän osallistuvaan tarkkailuun perustuneet tutkimukset osoittivat, että johtaja oli heikko suhteessa ryhmän instituutioihin, normeihin ja arvioihin, mutta toisaalta kyetessään johtamaan ryhmän psykologista ”partituuria”, hän oli vahva (Csepele 1999, 371–372). Itä-Saksan ja Puolan tapaan Unkarissa johtajuudesta kiinnostuttiin uudelleen 1960-luvulla, nyt valtiososialistisessa viitekehyksessä, mutta sekä kansainvälisestä että kotimaisesta tutkimusdiskurssista ammentaen.

Sosiaalipsykologialta odotettiin tietoa rationaalisen johtamisen tueksi ja ”sosialistisen yhteisöllisyyden” kehittämiseksi, mutta erityisesti Mérein inspiroimassa unkarilaisessa sosiometriassa löydettiin myös muodollista byrokratiaa pakenevia yhteisöllisyyden muotoja.¹³ 1960-luvulla sosialistinen yhteiskuntasuunnittelu ryhtyi hyödyntämään yhteiskunta- ja ihmistieteiden tutkimustuloksia ja tässä prosessissa kriitikon ja reformaattorin roolit myös sekoittuivat. Sosiaalipsykologit tuottivat sosioteknisiin soveluksiin liittyvää tietoa, mutta raivasivat myös tilaa omaehtoiselle tieteenharjoittamiselle. Kuvaamani ryhmäterapiakäytännöt rakensivat sosialistista subjektiviteettia, mutta toisaalta kritisoivat vallitsivia, ei-inhimillisiä yhteisöllisyyden muotoja.

Unkarissa ryhmäterapiaa – osin käsitteellisesti erotettuna ”läntisestä” yksilöterapiasta – harjoitettiin 1960-luvulta alkaen toki myös psykiatrian klinikoilla, ja muun muassa kasvatusneuvoloissa toimivien lapsipsykologioiden odotettiin osallistuvan itsetuntemus- ja ryhmäterapiaistuntoihin (Buda, Tomcsányi, Harmatta, Csáky-Pallavicini & Paneth 2009, 82; Hidas 1974, Zsuzsanna Vajdan haastattelu, 2013). Kuvaamani ryhmäterapia- ja itsetuntemusistunnot eivät siis olleet ainutlaatuisia, vaan pikemminkin aktiivisessa vuorovaikutuksessa myös laajemman, osin kylmän sodan rajat ylittävän psykologian kentän kanssa. Tästä huolimatta olen tässä artikkelissa halunnut korostaa sosiaalipsykologi Mérein tutkimusta mobilisoivaa roolia.

Kádárin aikaa koskevassa tutkimuskirjallisuudessa on tapana korostaa 1960-luvulla tapahtunutta sosialistisen kulutuskulttuurin nousua

ja markkinamekanismien sisäänajoja unkarilaisen sosialismin leimaa-antavina piirteinä. Mutta myös maan poliittisessa kulttuurissa tapahtui kiinnostavia muutoksia. Kun aikaisemmin yksilön ainutkertaisuutta ja suhteellista autonomiaa implikoiva, porvarilliseksi leimattu *psykyen* käsite oli tukahdutettu sosialistiselta ihmiseltä vaadittavien persoonallisuuspiirteiden alle, 1960-luvulta lähtien yksilöiden ja ryhmien henkilökohtaiset intressit tunnustettiin (Bakonyi 1983, 57–58; Varga 2004, 117). Esimerkiksi sosiaalipsykologejakin työllistäneessä joukkoviestintäkoneistossa propagandan kohdetta, kansalaisia, ei enää käsitetty muovailtavana massana vaan yksilöinä, joiden preferenssejä oli syytä kuunnella (Móre 2008, 143–154; Takács 2011).

Olen artikkelissani tarkastellut unkarilaisen sosiaalipsykologian erilaisia rooleja ja toimintatiloja Kádárin ajan ”pehmeässä diktatuurissa”. Työelämän humanisoinnin ja rationalisoinnin sosiaalipsykologista diskurssia on myös nähdäkseni mahdollista tutkia poliittiseen legitimaatioon liittyvänä kysymyksenä. Osana 1956 kansannousun jälkeistä pasifikaation politiikkaa (Pittaway 2012, 230–270) Kádárin järjestelmä pyrki alusta lähtien rakentamaan legitimaationsa työläisten elintason nostamiselle ja myös Stalinismin työkulttuurista irtautumiselle. Työläisvaltion tehdaskeskittymissä elävien työläisten tyytyväisenä pitäminen oli uudella tavalla ajankohtaista erityisesti työläisneuvostokokemuksen jälkeen. Varsinkin ammattitaitoisten työntekijöiden politisoitumisen yhtenä motiivina

oli ollut työnjohdon alhainen taso (Laine-Frigren 2007, 100–104).

Myöskään yhteiskuntatieteen ideologis-poliittista määrittynisyyttä ei tässä artikkelissa ole käsitelty. Yhteisöjä tutkivan sosiaalipsykologian roolia olisi mahdollista tarkastella myös vastauksena yhteisöllisyyttä ja ”sosialistista elämäntapaa” uhkaaviin (todellisiin tai luuloteltuihin) ongelmiin, joita vallanpitäjien omat ”markkinasosialismiin” liittyvät valinnat monen mielestä aiheuttivat. Talouden liberalisointipolitiikan seurauksena potentiaaliset ristiriidat valtiontyöpaikoilla lisääntyivät toisten kyetessä paremmin hyödyntämään järjestelmän tarjoamia rikastumisen resursseja – olihan hyvin usein niin, että ihminen oli samaan aikaan työläinen valtionehtaassa ja yksityisyrittäjä vapaa-ajallaan (Swain 1992; Valuch 2008, 94).

Sosiologisesti ja sosiaalipsykologisesti orientoitunut diskurssi ja empiirisen tutkimuksen tilanvaltaus voidaan nähdä myös 1956 jälkeisen yhteiskuntakritiikin ensimmäisenä aaltona. Kiintoisa jo tulevaan tutkimukseen kurkottava kysymys on, missä määrin sosialismin reformoimisen projektin eräänlaisena tarkoittamattomana seurauksena syntyi sellaista tiedontuotantoa, joka rapautti järjestelmän legitimaatiota. 1970-luvun lopulle tultaessa esimerkiksi psyykkisten ongelmien sosiaalisia ja yhteiskunnallisia syitä voitiin entistä useammin käsitellä julkisuudessa sosialistiseen yhteiskuntaan kuuluvina, jopa järjestelmän itsensä tuottamina ongelmina.

Viitteet

1 Saman asian totesi amerikkalainen poliittinen kommentaattori Robert C. Tucker vuonna 1956. Hänen mukaansa Stalinin toisen maailmansodan jälkeinen tiedepolitiikka ei pyrkinyt sosialistisen ihmisen rakentamiseen vaan pikemminkin sodan passivoiman ihmisen poliittiseen

kontrolliin (*state-led man*). Tämä tiedon regiimi ei sallinut autonomisten mielensisäisten prosessien, viettien, motiivien ja spontaanisuuden väliintuloa. (Tucker 1956, 455–483.)

2 Sosiaalipsykologian institutionalisoitumisvaiheeseen kuuluivat myös arvostettujen ammattilais-

ten kirjoittamat anteeksipyytelevät puheenvuorot alan yhteiskunnallisen relevanssin puolesta. Esimerkiksi psykoterapeutti Béla Buda kumosi väitteen subjektiivista tekijää tutkivan sosiaalipsykologian vaarallisuudesta historiallisen materialismin kannalta *Unkarin Psykologisessa Aikakauskirjassa* 1963. Korostaen materialistisen historianfilosofian dialektista luonnetta hän julisti, että pavlovilaisten ”refleksi-skeemojen” yksinomainen harjoittaminen yksilön tietoisuuden sosiaalista elementtejä tutkivan sosiaalipsykologian kustannuksella johtaisi ”yhteiskuntaa luovan ihmisen” (*zoön politikon*) historiallisen roolin hämärtymiseen. (Buda 1963, 612.) Tämä ideologinen diskurssi jatkui pitkään. Neuvostoliittolainen sosiaalipsykologi A.V. Petrovsky totesi vielä joulukuussa 1969 NL:n valtakunnallisessa sosiaalipsykologikonferenssissa, että osasyynä stagnaatioon Itä-Euroopassa oli pelko siitä, että historiallisia ilmiöitä tutkiva sosiaalipsykologia tulkitessaan sosiaalisia ilmiöitä psykologisina korvaisi historiallisen materialismin (Petrovsky 1971, 385–386).

- 3 Kolmen T:n periaate (*Tilott, Türt, Támogatott*) merkitsi kulttuurintuotteiden sijoittamista *kiellettyjen, siedettyjen* ja *sallittujen* kategorioihin.
- 4 Tieteellisen profiilin nousun huomasi myös Radio Vapaan Euroopan (RFE) toimittaja William F. Robinson luodessaan 1960-luvun lopulla Unkarin sosiaalipsykologian tilaa. Unkarissa, hän totesi, psykologit ”näyttivät olevan melko valmiita hylkäämään vanhat, poliittisesti motivoituneet käsitteet...”. Robinsonin mukaan ”sosialistisen ihmisen” rakentamisen sijaan, ideologian ahtaista viitekehysistä vapautuen, psykologit pyrkivät nyt selvittämään ”miten ja miksi ihmiset todella yhteiskunnassa toimivat”. HU OSA 300-8-3-3652, RFE Background Report. Social Psychology in a Socialist Setting [Electronic record], 12. March 1968 (William Robinson). <http://hdl.handle.net/10891/osa:7de7168b-65e2-4843-9b8f-581b992d2eb0>. (1.10.2013)
- 5 NÉKOSZ:n (*Népi Kollégiumok Szövétsége*) aatteellisessa taustassa yhdistyivät vasemmiston ja oikeiston välisen, niin sanotun ”kolmannen tien”, ideat ajatuksiin uuden unkarilaisen älymystön kouluttamisesta maaseudun työväestön keskuudesta. Toisen maailmansodan jälkeisessä kontekstissa NÉKOSZ oli myös profiilitaan vasemmistolainen, kasvatusta ja koulutusreformia korostava liike. Ks. Pataki (2005).
- 6 Toisaalta kylmän sodan prioriteetit vaikuttivat tieteen rahoitukseen: 1947 valtionbudjetista tiede ja korkeakoulutus saivat kokonaisuudessaan vain puolet armeijan rahoituksesta. Tämä

oli noin 53 % siitä, mitä 1937–1938 Horthyn aikana annettiin Tiedeakatemialle. (David-Fox & Péteri 2000, 205–206.)

- 7 Tieteen sosiaalishistorian Edinburghin koulukunta, jota edustaa esimerkiksi David Bloor, syntyi reaktion tendenssille, jossa sosiologisia teorioita sovellettiin vain ilmeisellä tavalla ”väärien” tieteellisten teorioiden (vrt. frenologia, Trofim Lyсенkon biologia) kohdalla. Tieteensosiologian vahvan orientaation kannattajien mukaan myös tieteellisesti päteviksi katsottujen teorioiden historiallisesti kontekstoivaa tutkimusta voidaan harjoittaa kiinnittämällä huomio yhteiskunnallisiin tekijöihin, kulttuuriseen ja poliittiseen kontekstiin ja esimerkiksi tutkijoiden intresseihin, jotka nousevat heidän osallisuudestaan erilaisissa arkipäivän verkostoissa.
- 8 Sosiometria on tutkimusmetodi, jolla selvitetään pienryhmän jäsenten välisiä sympatia- ja antipatiasuhteita. Tutkimusotteen kehittäjänä pidetään Bukarestissa 1892 syntynyttä itävaltalaisista psykoterapeuttia ja psykodraaman kehittäjää Jacob L. Morenoa (1889–1974).
- 9 Kiinnostava ja tutkimaton kysymys on se, missä määrin sosiometriset mittaukset, esimerkiksi koululuokassa, olivat yhteisöllisen kurinpidon ja valvonnan tehostamisen välineitä, ja toisaalta se, miten tällaisiin mittauksiin osallistuneet luottivat ulkopuoliseen psykologisiin. Elettihän järjestelmässä, jossa tiedonantajien läsnäolo oli yleisesti koettu tosiasia.
- 10 Tätä tehtävää suorittamaan olikin 1969 perustettu Unkarin Yleisradion sisälle Joukkoviestinnän tutkimuskeskus, joka oli tiedeakatemian ohella toinen merkittävä sosiaalipsykologeja työllistävä tutkimuskeskittymä.
- 11 Työvoiman liikkuvuus lisääntyi 1968 reformin seurauksena ja toistuva työpaikan vaihtaminen (*munkaerővándorlás*) nähtiin uhkana. Työpaikasta lähteminen oli työntekijöiden näkökulmasta myös strategia, jolla neuvoteltiin työsuhteista järjestelmässä, jossa ei ollut itsenäistä ay-liikettä (Zsuzsanna Vajdan haastattelu, 2013).
- 12 Yritysjohdattamisen ja työn inhimillistämisen amerikkalaiset auktoriteetit McGregor, Herzberg ja Likert olivat tunnettuja Unkarissa ja heidän tekstejään käännettiin unkariksi. Humaani työ oli tuolloin ajankohtainen teema myös Yhdysvalloissa. Ks. tarkemmin Wrenn (1982, 23–38).
- 13 Korostaessaan muodollisia organisaatioita edeltävien ja järjestelmän kolonisaatiota pakenevien jokapäiväisen elämän verkostojen merkitystä inhimillisen elämisaailman luovana elementtinä Mérein sosiaalipsykologinen ajattelu ylittää aikansa valtiotalouden käsiteavaruus-

den ja on myös liitettävissä esimerkiksi saman aikakauden eurooppalaisen fenomenologian

kontekstiin.

Lähteet

Arkistolähteet

Magyar Országos Levéltár (Unkarin kansallisarkisto).
MOL MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának (APO) iratai. 1967/20. öe. Jelentés az NDK-ban járt pártmunkásküldöttség útjáról.

Magyar Országos Levéltár (Unkarin kansallisarkisto).
MOL M-KS 288. f. 33/1960/25. ö.e. Jelentés az MTA Társadalomtudományi intézeteinek tudományos és ideológiai munkájáról.

MTA levéltár (Unkarin Tiedeakatemian arkistot).
Filozófiai és Történettudományok Osztálya 210/7. A pszichológia kutatások koncepciója és tematikai terve 1970.

MTA levéltár (Unkarin Tiedeakatemian arkistot).
Filozófiai és Történettudományok Osztálya 210/7. A pszichológia kutatások koncepciója és tematikai terve 1970. A szociálpszichológia távlati tervéhez.

Open Society Archives. HU OSA 300-8-3-3652, RFE Background Report. Social Psychology in a Socialist Setting [Electronic record], 12. March 1968 (William Robinson) <http://hdl.handle.net/10891/osa:7de7168b-65e2-4843-9b8f-581b992d2eb0>. (1.10.2013)

Open Society Archives. HU OSA 300-8-3-4574, RFE Background report. Training of Management Cadres in Poland [Electronic Record], 14. December 1965 (Andrzej Czechowicz) <http://hdl.handle.net/10891/osa:df24b7d2-078b-403b-b8d9-125d448fa5e1> (1.10.2013)

Julkaistu aikalaikirjallisuus

Bálint István & Murányi Mihály (1973), *Munkalélektan műszaki és gazdasági vezetők részére*. Budapest: Táncsics könyvkiadó.

Buda, Béla (1963), A szociálpszichológia tárgya és jelentősége. – *Magyar pszichológiai Szemle* 20:4.

Engländer, Tibor (1976), Szociálpszichológia a munkahelyeken. – *Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon*. Red. Hunyady, György, Pataki, Ferenc & Váriné Szilágyi, Ibolya. Budapest:

Akadémiai Kiadó, 119–137.

Erdősi, Sándor (1976), A vezetés néhány szociálpszichológiai feltételének vizsgálati módszere egy vidéki nagyvállalatnál. – *Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon*. Red. Hunyady, György, Pataki, Ferenc & Váriné Szilágyi, Ibolya. Budapest: Akadémiai Kiadó, 147–156.

Fehér, István (1976), A demokratikus vezetés pszichológiai elemei. – *Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon*. Red. Hunyady, György, Pataki, Ferenc & Váriné Szilágyi, Ibolya. Budapest: Akadémiai Kiadó, 218–228.

Hidas, György (1974), Pszichoterápia és csoportfolyamat. – *Magyar Pszichológiai Szemle* 15:2, 189–193.

Hunyady, György, Pataki, Ferenc & Váriné Szilágyi, Ibolya (1976), *Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kantas, László & Kantas, Véra (1965), Spontán társas szerkezet vizsgálatának felhasználása a közösségi nevelésben. – *Pedagógiai Szemle* 15:3, 248–261.

Mérei, Ferenc (1988/1971), *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Mérei, Ferenc (1949), Group leadership and Institutionalization. – *Human Relations* 2, 23–39.

Pataki, Ferenc (1977), *Társadalomlélektan és társadalmi valóság*. Budapest: Kossuth kiadó.

Petrovski, A.V. (1971), Some Problems of Research in Social Psychology. – *Soviet Psychology* 9:4, 382–399.

Petrovski, A.V. (1972), Paths of Development of Social Psychology in the USSR. – *Soviet Psychology* 11:1, 8–28.

Haastattelut ja omaelämäkerrallinen aineisto

Annabella Horányi 17.9.2013

Ferenc Pataki 27.9.2013

Csaba Pléh 25.9.2013

Zsuzsanna Vajda 24.9.2013

Bodor, Péter, Pléh, Csaba & Lányi Gusztáv (eds.) (1998), *Őnarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest: Pólya kiadó.

Kirjallisuus

Bakonyi, Péter (1983), *Téboly, Terápia, Stigma*. Budapest: Szépirodalmi könyvkiadó.

Bockman, Johanna (2011), *Markets in the Name of Socialism: The Left-wing Origins of Neoliberalism*. Stanford University Press, 105–133.

Buda, Béla, Tomcsányi, Teodora, Harmatta, János & Csáky-Pallavicini, Roger & Paneth, Gábor (2009), Psychotherapy in Hungary During the Socialist Era and the Socialist Dictatorship. – *European Journal of Mental Health* 4:1, 67–99.

Busse, Stefan (1993), Gab es seine DDR-Psychologie? – *Psychologie und Geschichte* 5:1–2, 40–63.

Cohen, Susanne M. (2010), *Communicating Change in a Transforming State: Globalization and the Politics of Office Communication in Urban Russia*. Ann Arbor: University of Michigan.

Csepeli György (1999), Bandázs és sisak nélkül. – *BUKSZ* 11:1, 68–70.

Csizmadia, Ervin (1995), *A Magyar Demokratikus Ellenzék (1968-1988). Monográfia*. Budapest: T-Twins kiadó.

David-Fox, Michael & Péteri György (2000), *Academia in Upheaval*. Greenwood.

Dimitrov, Martin K. (2013), Internal Government Assessments of the Quality of Governments in China. – *CDDRL Working Papers*. Number 126. 1.10.2013 ([http://iis-db.stanford.edu/pubs/24073/Quality_Of_Governance_\(Dimitrov\).pdf](http://iis-db.stanford.edu/pubs/24073/Quality_Of_Governance_(Dimitrov).pdf))

Dowbiggin, Ian (2011), *The Quest for Mental Health. A Tale of Science, Medicine, Scandal, Sorrow, and Mass Society*. New York: Cambridge University Press.

Eghigian, Greg (2008), Homo Munitus, the East German Observed. – *Socialist Modern. East German Everyday Culture and Politics*. Katherine Pence & Paul Betts. Ann Arbor: University of Michigan Press, 37–70.

Eghigian, Greg (2006), Care and Control in a Communist State: The Place of Politics in East German Psychiatry. – *Psychiatric Cultures Compared: Psychiatry and Mental Health Care in the Twentieth Century: Comparisons and Approaches*. Red. Marika Gijswijt-Hofstra, Harry Oosterhuis, Joost Vijsselaar & Hugh Freeman. Amsterdam University Press, 183–199.

Erős Ferenc (2012), Some Social and Political Issues Related to Ferenczi and the Hungarian School. – *Ferenczi and His World*. Ed. Judith Szekacs-

Weisz & Tom Keve. London: Karnac Books.

Erős Ferenc (2006), Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében. – *Mérei élet-mű. Tanulmányok*. Red. Anna Borgos, Ferenc Erős & György Litván. Budapest: Ú-M-K, 127–160.

Erős Ferenc (1993), *A Válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins kiadó.

Budapest: Ú-M-K.

Gál, Éva (2009), Mérei Ferenc és társai ”ellenforradalmi szervezkedése” 1957–1959. János Tischler. – *Káddárizmus. Mélyfűrésok*. Budapest: 1956-os Intézet, 9–74.

Halmesvirta, Anssi (2005), *Co-operation across the Iron Curtain: Hungarian-Finnish Scientific Relations through Academies and in Psychology from the 1960s to the 1990s*. Jyväskylä: University of Jyväskylä Printing House.

Halmesvirta, Anssi (2006), Searching for the Social Man: Hungarian and Finnish Psychologists Collaborate. – *Bridge Building and Political Cultures: Hungary and Finland 1956-1989*. Ed. Anssi Halmesvirta & Heino Nyssönen. Hungarianologische Beiträge 18. Jyväskylä: University of Jyväskylä, 261–298.

Harmat, Pál (1986), *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bern: Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Huszár, Tibor (1995), *Hatalom rejtett dimenziói. Magyar tudományos tanács 1948–1949*. Budapest: Akadémiai kiadó.

Joravsky, David (1989), *Russian Psychology. A Critical History*. Oxford: Basil Blackwell.

K. Horváth, Zsolt (2011), *Kívül. Peremhelyzet és a habitus formálódása Mérei Ferenc élettörténetében*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.

K. Horváth, Zsolt (2005), Szexuál-lélektani szubkultúra Budapesten. Szempontok a Törzs keletkezéséhez és politikai szocializációjához. – *Mérei élet-mű. Tanulmányok*. Red. Anna Borgos, Ferenc Erős & György Litván. Budapest: Ú-M-K, 37–53.

Kharkhordin, Oleg (1999), *The Collective and the Individual in Russia. A Study of Practices*. Berkeley: University of California Press.

Knausz, Imre (2006), A magyar ”pedológia” pere – 1948–1950. – *Mérei élet-mű*. Red. Anna Borgos, Ferenc Erős & György Litván. *Tanulmányok*. Budapest: Ú-M-K, 161–180.

Laine-Frigren, Tuomas (2007), *Socialism in uusin verso. Unkarin kansannousun työläisneuvostot ja ajatus työläisten itsehallinnosta syksyllä 1956*. Yleisen historian pro gradu. Jyväskylän yliopisto.

László János (1999) Társas élmény és utalás. – *BUK-*

- SZ 11:1, 70–73.
- Leuenberger, Christine (2001), Socialist Psychotherapy and its Dissidents. – *Journal of the History of the Behavioral Sciences*. Vol. 37:3, 261–273.
- Manicas, Peter T. (1987), *A History and Philosophy of the Social Sciences*. Oxford: Blackwell.
- Móré, Mariann (2008) A tömegkommunikációs eszközök és a politika viszonya Magyarországon. In: E. Bakosi Kovácsné. – *Társadalomtudományi tanulmányok I.* Hajdúböszörmény: DEHPFK, 143–154.
- Moscovici, Serge & Markova, Ivaná (2006), *The Making of Modern Social Psychology: The Hidden Story of How an International Social Science was Created*. Cambridge: Polity Press.
- Nisonen-Trnka, Riikka (2012), *Science with a Human Face: The Activity of the Czechoslovak Scientists František Šorm and Otto Wichterle During the Cold War*. Tampere: Tampere University Press.
- Pataki, Ferenc (2005), *Nékosz legenda*. Budapest: Osiris kiadó.
- Péteri, György (2006), Tisztogatás és patronálás. Kádár ellenforradalma és a közgazdaságtudományi kutatások Magyarországon, 1957–1958. – *Aetas* 21:1, 186–210.
- Péteri, György (1998), *Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe*. New York: Columbia University Press.
- Pittaway, Mark (2012), *The Workers' State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburg: University of Pittsburgh Press.
- Pléh, Csaba (2010), *Lélektan története*. Budapest: Osiris kiadó.
- Pléh, Csaba (2008), *History and Theories of the Mind*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pléh, Csaba (1998a), *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest: Balassi kiadó.
- Pléh, Csaba (1998b), *Pszichológia, szimbolika, dik-tatúra*. – *BUKSZ* 10:3, 288–296.
- Révész, Sándor (1998), *Aczél és korunk*. Budapest: Sík kiadó.
- Richards, Graham (2010), *Putting Psychology in its Place: Critical Historical Perspectives*. New York: Routledge.
- Riska-Campbell, Leena (2011), *Bridging East and West: The Establishment of the International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA) in the United States Foreign Policy of Bridge Building, 1964–1972*. Helsinki: Commentationes Scientiarum Socialium 75.
- Smith, Roger (1997), *The Fontana History of the Human Sciences*. London: Fontana Press.
- Swain, Nigel (1992), *Hungary. The Rise of Feasible Socialism*. London: Verso.
- Szabó, Márton (1998), *Diszkurzív térben*. Budapest: Scientia Humana.
- Takács, Róbert (2011), *A politikai újságírás a Kádár-korszakban*. ELTE Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományok Doktori Iskola. Disszertáció tézisei.
- Tóth, Eszter Zsófia (2007), 'Mindenki... úgy ment oda, hogy ez a világcsúcs.' Munkásnő országgyűlési képviselők megéléstörténetei a szocialista időszokról. – *Aetas* 22:2, 53–73.
- Tucker, Robert C. (1956), Stalin and the Uses of Psychology. – *World Politics* 8:4, 455–483.
- Valuch, Tibor (2008), A piaci szocializmus: közelítések, értelmezések, értékelések. – *Közelítések a Kádárizmushoz*. Red. Pál Germuska & Rainer M. János. Budapest: 1956-os Intézet, 85–108.
- Varga, Zsuzsanna (2004), Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. – *"Hatvanas évek" Magyarországon*. Red. János M. Rainer. Budapest: 1956-os Intézet, 99–125.
- Wrenn, Robert (1982), Management and Work Humanization. – *Critical Sociology* 11: 3, 23–38.